

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵԲԻ
ՔՅՈՍՄՈՒՐԾՅԱՆԻ (XVII դար)**

XVII դարի հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերից է ժամանակի հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան ու գրող Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանը (1637-1695), որի աշխատությունները հարուստ նյութ են պարունակում Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հիմնահարցերն ուսումնասիրելու համար: Հատկապես պատմագիտական գործերում նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել թուրքական պետության ներքին վիճակին, պալատական երկպառակություններին, կենտրոնախույս ձգտումներին, ինչպես նաև ներքաղաքական կացության հիմնախնդիրներին:¹

Երեմիա Քյոմուրճյանի (1637-1695) մատենագիտական ժառանգությունը վկայում է, որ նա եղել է ժամանակի ամենագարգացած մարդկանցից մեկը: Կրոնական գիտելիքներից բացի, Քյոմուրճյանը տիրապետել է արևելյան ու արևմտյան մի քանի լեզուների, գրել է կրոնական, պատմական, աշխարհագրական բնույթի բազմաթիվ աշխատություններ, գրական ստեղծագործություններ, մամուլներ, ուղերձներ և այլն:²

Մ. Չամչյանը, քվարկելով Քյոմուրճյանի աշխատությունները, նշում է նաև, որ «Գրեաց եւ ի խնդրոյ դեսպանին արամնաց ի վերայ աշխարհաց պարսից, հնդկաց եւ ամատլիոյ, եւ ընդարձակ ես ի վերայ Հայաստանու...»:³

Ն. Ակինյանը այսպես է բնութագրել նրան. «Միակողմանի չէր իր կրթությունը, հմուտ էր եկեղեցական գիտություններու, ներհուն՝ պատմագիտութեան, ծանօթ՝ բազմաթիւ լեզուներու, յատկապէս հայերէնի, թուրքերէնի և յունարէնի, նաև երոսպական լեզուներու, հետաքրքիր՝ ներքին և արտաքին ազգային, միջազգային քաղաքական իրադարձութիւններու»:⁴

Քյոմուրճյանը թուրքերեն է թարգմանել նաև իր շարադրած «Հայոց պատմությունը», որի բնագիրը չի պահպանվել: Հ. Սահակյանը գտնում է, որ պատմագիրը օգտվելով առիթից, նպատակ է ունեցել թուրք մտավորականությանը ծանոթացնել հայոց պատմության առանցքային հարցերին:⁵

Լեոն Քյոմուրճյանի տպագրական գործունեությունը համարել է «մեծ հեղաշրջման սկիզբ ազդարարող մի բան. ճի համոզմունք հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բացերը վերացնելու»:⁶

Ժամանակագրական առումով Քյոմուրճյանի պատմագիտական երկերից առաջինը «Պատմութիւն համառօտ Դճ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն» աշխատությունն է: Նրանում տրված է Օսմանյան կայսրության 400 տարվա պատմությունը, սկսած հիմնադրման օրից մինչև պատմագրի ապրած ժամանակաշրջանը: Այն գրված է չափածո, սկսել է գրել 1675թ. և ավարտել է 1678թ., բաղկացած է 1810 քառյակից: Շուրջ 400 տարվա այդ պատմության 350 տարվա շրջանը գրված է աղբյուրների վկայությամբ, առանց որոնց պատմագիրը չէր կարող իրականացնել իր առջև դրված խնդիրը:

Քյոմուրճյանը ապրել և ստեղծագործել է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, եղել ճանաչված գործիչ, պաշտոնավարել հայոց պատրիարքարանում, կապել ունեցել թուրք մտավորականության շրջանում, հնարավոր է նաև, որ նրա թուրքերենի ուսուցիչը եղած լինի հայկական շրջաններին մոտ կանգնած թուրք որևէ գիտնական,

¹ Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. X, Թուրքիա, Հ. Փափագյան, Հայ պատմիչները սելջուկ-թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին /XI-XVIII դդ./, Եր., 1979, էջ 235:
² Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Եր., 1984, էջ 211:
³ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 723:
⁴ Ն. Ա կ ի ն հ ա ն, Երեմիա Չելեբի Էլումիւրնամ, կեանքն ու գործունեությունը, Վիեննա, 1933, էջ 59:
⁵ Հ. Մ ա հ ա կ յ ա ն, Երեմիա Քյոմուրճյան, Եր., 1964, էջ 42-43:
⁶ Լ ե ո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Եր., 1969, էջ 359:

որը միաժամանակ նրան տրամադրել է թուրքալեզու պատմական երկեր, որոնցից առատորեն օգտվելով՝ նա գրել է իր նշանավոր աշխատությունը:⁷

Սակայն միջնադարյան պատմագիրների սովորության համաձայն՝ Քյոմուրճյանը նույնպես չի հիշատակում իր աղբյուրները՝ բավարարվելով այդ մասին միայն ընդհանուր ակնարկներով:⁸

Աշխատությունը պատմագիրը գրել է հայկական և առավելապես թուրքական սկզբնաղբյուրների հիման վրա, իսկ 1648-1678թթ. պատմությունը նա շարադրել է որպես սկանառես, որն էլ բնականաբար բարձրացնում է տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը: Շարադրված է օսմանյան սուլթանների ու կարևոր իրադարձությունների պատմությունը, նկարագրված են կայսրության մղած պատերազմները Արևմուտքում և Արևելքում: Երկն արժեքավոր ու արժանահավատ նյութ է պարունակում XVI-XVII դարերում Թուրքիայում գոյություն ունեցող վարչակարգի, հարկային համակարգի, ներքին ու արտաքին քաղաքականության, կայսրությունում ապրող ժողովուրդների ու հատկապես արևմտահայության քաղաքական ու սոցիալական ծանր դրության, երկրում տիրող արատավոր բարքերի և այլ ուշագրավ իրադարձությունների մասին: Առանձնապես ընդգծված ձևով է տրված XVI-XVII դդ. պարբերաբար կրկնվող զինվորական խռովությունների ու ապստամբությունների ու դրանց պատճառների մասին: Պատմագիրը ներկայացրել է կայսրության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային վիճակը:

Սկսած XVI դարի սկզբից մինչև XVII դարի կեսը, շուրջ 125 տարի շարունակ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև տեղի են ունեցել հաճախակի և երկարատև պատերազմներ, որոնք հիմնականում ընթացել են Անդրկովկասի և հատկապես Հայաստանի ու Միջագետքի տնտեսական ու ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքները նվաճելու նպատակով:⁹

Քյոմուրճյանի աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է թուրք-պարսկական պատերազմների մասին: Հատկապես ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդվում Շահ Աբասի արշավանքների մասին.

Հուպ կրլայի Միհրիպանի
գալ Շահ Ապաս զգօրս առաքեալ,
Երկու հազար անձինք Պարսից
յայն վայր ի մարտըն կոտորեալ:¹⁰

Պատմագիրը քայլ առ քայլ իր ընթերցողին ծանոթացնում է Օսմանյան կայսրության պատմությանը, նրա անցյալին ու ներկային: Քյոմուրճյանը հիշատակում է թուրքերի մղած բոլոր պատերազմները արձանագրում նվաճված երկրներում նրանց գործած չարիքները, ջարդ, թալան, գերեվարություն. ժողովուրդներին հասած բազում արհավիրքներ, բռնի հավատափոխության փաստեր, որոնք թուրքական աղբյուրներում ներկայացվում են որպես թուրք զինվորի հերոսականության, քաջության ու սխրագործության օրինակներ:¹¹

Փաստերը քննադատաբար իմաստավորելու և վերլուծելու կարողությունն օգնեցին նրան ներկայացնելու Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վառ պատկերը՝ բոլոր դրսևորումներով: Նկարագրելով Թուրքիայի պետական կարգը, Քյոմուրճյանը հատկապես ընդգծում է երկրի սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային երևույթները:¹²

Քյոմուրճյանը յուրահատուկ կերպ է պատկերել ազգային ու կրոնական հալածանքները, դրանց կործանարար հետևանքները նվաճված ժողովուրդների, այդ թվում և հատկապես հայ ժողովրդի համար: Նրա համակրանքը, անկախ ազգային պատկանե-

⁷ Երեմիա Զեօմիրճեան, Պատմութիւն համառօտ Դճ տարւոյ Օսմանցոց բազատորացն, Եր., 1982, էջ 25:

⁸ Նույն տեղում, էջ 26:

⁹ Հ. Նաջարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Եր., 1961, էջ 4:

¹⁰ Երեմիա Զեօմիրճեան, նշվ. աշխ., էջ 212:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 498:

լուծումից ու դավանանքից, աշխատավոր ժողովրդի, հասարակության ստորին խավերի կողմն է եղել: Իր Պատմության մեջ մա բերել է մի գավառի թուրք գյուղացիների գանգառը սուլթանին, ուր ասված է.

Օճադ ադայթ, գոթ տիրեին
Ընդ արքունեացն և նուաճեալ,
Ռամհիկթ ի շատ հարկաց խոցեալ
և զՄիատուշն՝ ընդ իւրեանս առեալ
Եւ մութին առ թագաւորն,
Ասեն «Վեզիրդ զմեզ վշտացուցեալ,
Աղայից բանիւք շարժի,
Եւ առ համայնս անիրաւեալ»:¹³

Պատմագիրը պատմում է կայսրության սահմաններում տեղի ունեցած ընդվզումների, խռովությունների, ապստամբությունների, ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի, Հայաստանի տարածքում ջելայիների ապստամբության հետևանքների, սուլթանական պալատական միջավայրի, հեղաշրջումների մասին: Պատմության չորրորդ մասում մա որպես ականջալուր և ակամատես հեղինակ, տեղեկություններ է հաղորդում XVII դարի երկրորդ կեսին Եվրոպայում թուրքերի մղած նվաճողական պատերազմների մասին, անդրադառնում ենիչերիների ու սիփահիների խռովություններին, կենտրոնական կառավարության քաղաքականությունից դժգոհ փաշաների՝ Հայդար օղլուի, Աբագա Հասան փաշայի, Ղաթրջի օղլի Ալիի ապստամբություններին, արտահայտում Մոլդավիայի և Վալախիայի հակաթուրքական ազատագրական տրամադրությունները.

Ապագա փաշայն լուսա
զենիչերիս ուր և գըտեալ,
Կտտորել սկըսի սաստիկ՝
իբր արքային ըզվրեժն առեալ:¹⁴

Աշխատության մեջ տեղեկություններ են պարփակված նաև կայսրության սահմաններում իրենց գոյության համար մաքառող հայ, հույն, հրեա և այլ ժողովուրդների վիճակի, պոլսահայության միասնությունը խանգարող երևույթների, քրիստոնյա ժողովուրդների և Օսմանյան պետության փոխհարաբերությունների մասին:

Պատմական իրադարձությունները Քյոնուրճյանը ներկայացնում է որպես փաստերի շարք՝ առանց մեկնաբանությունների: Պատմության ընթացքը մա պայմանավորում է երկնային ուժով: Ըստ նրա, աստծուն է հայտնի անիմանալին ու ապագան, քաղաքին, երկրին, ժողովրդին վիճակված գալիքը.

Աստուծոյ է գիտելին, ի սկըզբանէ գոթ կամեցեալ,
Որպէս շարժէ և զարարածս, նոյնպէս արգղմունքն և հետևեալ:¹⁵

/տ. 3613-3614/

Քյոնուրճյանը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ թուրքերը Եվրոպայում հաջողության հասան ոչ թե քրիստոնյաների գործած մեղքերի, այլ իրենց ռազմատենչության և հայրենիքի պաշտպանության գործում եվրոպական ժողովուրդների ցուցաբերած անտարբերության շնորհիվ: Պատմագիրը անդրադառնում է նաև այն պարտություններին, որ կրում էր Թուրքիան եվրոպական բանակների և մավատորմի հարվածներից:¹⁶

Աշխատության վերջաբանն ավելի է կարևորվում, քանզի ակամատեսի և ականջալուրի հաղորդումների վերաբառադրություն է: Այն կարևոր սկզբնադրյալ է կայսրության ներքին ու արտաքին հարաբերությունների մասին: Հատկապես հետևողականորեն է ներկայացված կայսրության քաղաքական պատմությունը՝ Կանդիայի պատերազմը, Տրանսիլվանիայում հունգարների և նրանց աջակից ավստրիացիների դեմ թուրքերի ձեռնարկած ռազմական գործողությունները, ՌԻկրահնային տիրելու համար Լեհաստանի դեմ մղված պատերազմի մանրամասնությունները և այլն:

¹³ Երեմիա Քեօմիւրճեան, նշվ. աշխ., էջ 243:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 206:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁶ Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 225-226:

Կանդիան /Կրետե/ Միջերկրականի հյուսիսարևելյան և Էգեյան ծովի հարավային շրջանում գտնվող այդ կղզին, ուներ տնտեսական ու ռազմավարական նշանակություն և, բավական մոտ լինելով Օսմանյան կայսրության սահմաններին՝ հսկում էր Մուսթաֆա-Եգիպտոս տանող առևտրական ուղիների վրա: Մուսթանական Թուրքիան գիտակցում էր դրա կարևորությունը և ձգտում էր տիրանալ նրան: Սակայն պարբերաբար կրկնվող թուրք-իրանական պատերազմները խանգարում էին այդ ծրագրի իրականացմանը: Եվ ահա 1644թ. կայսրությունն անցավ իր վաղեմի մտադրության իրականացմանը:

Քյոմուրճյանն անդրադառնում է նաև այն միջադեպին, որն առիթ դարձավ Կանդիայի 25-ամյա պատերազմին: 1644թ. սուլթան Իբրահիմի ներքինապետ Սյուսրյուլ աղան, սուլթանի հրամանով ուղևորվում է Եգիպտոս՝ այնտեղ անցկացնելու կյանքի վերջին շրջանը: Նրա մասը «Վերձ ի Կրիտե» ենթարկվում է մալթյան ծովահենների գրոհին.

Յարքայէ հրաման առնու

և յԵգիպտոս եղև երթալ:

Մաթեզցիք ի ծով գլուխն,

Տաճկաց նախն վերայ հասեալ:¹⁷

Ծովահենները, բռնագրավելով մասը և գերելով թուրքերին, փոխադրում են Կրետե.

Մերձ ի Կրիտե եղև այս մարտ,

գուրսանքն նառաւ անդէն ելեալ,

Յաւարիցն, յերկվարացն

ճէնարայիւն ընծայ տուեալ:¹⁸

Սուլթան Իբրահիմը կարգադրում է նախապատրաստվել պատերազմի: Մեկ տարի անց թուրքական մավատորնը ուղղություն է վերցնում դեպի Կանդիա: Նախապատրաստական աշխատանքները կատարվում է գաղտնիության պայմաններում: Միայն Չոխա կղզու մոտ Յուսուֆ փաշան հայտնում է արշավանքի նպատակը: Թուրքերի առաջին գրոհին ենթարկվում է Հանիան, որը նրանք վերցնում են պաշարման 54-րդ օրը: Գրավում են նաև ցամաքային քերդերից մեկը՝ Ուեքիմն: Քյոմուրճյանը գրում է, որ մինչ Կանդիայում թուրքերը շարունակում են գաղագացել ռազմական հաջողությունները, սակայն նրանք ենթարկվում են Վենետիկյան հանրապետության ցամաքային ուժերի հարձակմանը, կորցնում մի շարք ամրություններ և կրում մեծ կորուստներ:

Ի սոյն ամի Վենետիկցիք

ընդ ցամաքաւ պատերազմեալ:¹⁹

Վենետիկցիներին հաջողվում է նաև շրջափակել Գարդանելի նեղուցը, որը մեծ իրարանցում է առաջացնում կայսրության մայրաքաղաքում: Մահապատժի են ենթարկվում բարձրաստիճան անձինք: Պաշտոնից գրկվում է անգամ մեծ վեզիրը:

Վեզիր Մուհամմեդ Քյոմիրյուլուն հաջողվում է, ինչպես վկայում է Քյոմուրճյանը, բռնության արտակարգ միջոցներով վերականգնել կայսրության ռազմական ուժը և ծանր կորուստների գնով ճեղքել շրջափակումը: Կանդիայի պատերազմը հաղթական վախճանին է հասցնում մեծ վեզիր Ահմեդ Քյոմիրյուլուն, որն անձամբ մեկնում է Կրետե: Թուրքերը գրոհ են կազմակերպում և Կրետեն անձնատուր է լինում: Թուրքերը հավատարիմ իրենց քաղաքականությանը սկսում են ավերել եկեղեցիներն ու սպանաճարտարապետական հուշարձանները:²⁰

Քյոմուրճյանի նման տվյալները կրում են սահմանափակ բնույթ, քանզի նա այս ամենը նկարագրում է միջազգային իրադարձություններից կտրված, որը բնականաբար նվազեցնում է աշխատության պատմագիտական արժեքը: Նա քաջատեղյակ է, իհարկե, որ քրիստոնյա աշխարհը օգնել է Կանդիային, բայց թե ինչ եղանակով, դա պատմագրին չի հետաքրքրել: Նրա համար կարևոր է և ցավալի այն փաստը, որ քրիստոնյա Վենետիկը պարտվեց, ու Թուրքիան տիրեց Կանդիային:

¹⁷ Երեմիա Աեռմիրճեան, նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁸ Նույնը:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 235:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

1669թ. ավարտվեց Կանդիայի պատերազմը, և 1672թ. արդեն Թուրքիան ՌԻկ-րահինայի տարածքում պատերազմում էր Լեհական թագավորության դեմ՝ ՌԻկրահինան զավթելու նպատակով: Լեհաստանն ամեն կերպ ձգտում էր պահպանել իր «իրավունք-ները»: 1654թ. Ռուսաստանը ձեռք էր բերել ՌԻկրահինան իր կազմի մեջ մտցնելու իրավունքը, բայց դեռ անպատրաստ էր հակահարված տալու ուկրահինական հողի նկատմամբ թուրքերի ռազմատենչ ձգտումներին:²¹

Քրոնուրճյանն անտարբեր չէ ազատասեր ժողովուրդների տառապանքների նկատմամբ, որոնց պատճառը նվաճողական Թուրքիան էր: Իրական փաստերն արձանագրելով՝ նա կարծես լռելյայն ստիպում է այն եզրակացության հանգել, որ չարիքի արմատը սուլթանական Թուրքիայի անհագ ծարավն է՝ թալանելու, սպանելու, գերեվարելու և այդ ճանապարհով հոգալու երկրի սոցիալ-տնտեսական կարիքները:

XVII դ. Օսմանյան կայսրությունն այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու «փառավոր» պատերազմների պատմությունը: Նա սկսել էր վայրէջք ապրել, որը հետևանք էր կայսրության սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության: Ռազմական հարածուն ծախսերը ծածկելու նպատակով կայսրությունն անցել էր հողի վարձակալման, պաշտոնների վաճառման, դրամի արժեզրկման և հարկային ծանր քաղաքականությանը:

Սակայն, ինչպես վկայում է Քրոնուրճյանը, հատկապես դրամի արժեզրկումը և բանակում տիրող վիճակը ստիպել են սուլթանին շարունակ փոխել մեծ վեզիրներին և պետական պաշտոնյաներին:

Երկրում բռնկվում է ամենամեծ խռովություններից մեկը, ապստամբները պահանջում են նույնիսկ սուլթանի մորն իրենց հանձնել: Մուլթանը, փրկելով մորը, ստիպված է լինում 30 պետական պաշտոնյաների հանձնել ապստամբներին, որոնք նրանց՝

Յոշուտեն պատառ պատառ, վերայ դանկաց զմարմինս առեալ,

Չփախուցեալսն մի՝ գրտին և խեղդամահ զնոսա առեալ:²²

Նման մի խռովություն է ծագում նաև 1660թ.վականին:

Օսմանյան կայսրության անտեսական ու քաղաքական ճգնաժամն իր արտահայտությունն է գտնում XVII դարի երկրորդ կեսին երկրի ներքին քաղաքականությունից դժգոհ, կենտրոնախույս տրամադրություններ ունեցող խոշոր հողատիրության ներկայացուցիչների ապստամբություններում: Հատկապես մեծ վտանգ են ներկայացնում Նաստեհ փաշայի որդի Հյուսեյն փաշայի (1644), Հաթայր օղլիի (1648), Գաթրջի օղլի Ալիի (1648), Հալեբի բեկլեբքեկի և Աբազա Հասան փաշայի (1658) խռովությունները:

Անկայուն էր նաև մայրաքաղաքի կյանքը: Գահի շուրջ հակառակորդ խմբավորումների պայքարը թուլացրել է սուլթանի իշխանության հեղինակությունը: Մուլթան Իբրահիմը 1648թ. գահընկեց է լինում այդ խռովություններից և խեղդամահ արվում:

Քրոնուրճյանից տեղեկանում ենք, որ սուլթան Իբրահիմի արքունիքում մրցակցող խմբակցություններից մեկը գլխավորել է ում Դիննի, որը մեծապես խանգարել է կառավարման գործին և օգտվելով սուլթանի վրա ունեցած իր ազդեցությունից, մահվան է դատապարտել պետական շատ գործիչների և կուտակել անչափ մեծ հարստություն: Մուլթան Իբրահիմի գահընկեց լինելուց հետո նրան դատապարտել են մահվան և բռնագրավել հարստությունը:

Անսահման է եղել մեծ վեզիրների ընչաքաղցությունը: Մուլթան Իբրահիմի վերջին մեծ վեզիր Ահմեդ փաշայի²³ հրահրումով կայսրության մայրաքաղաքում 1648թ. բռնկվել է եմիչերական հզոր խռովություն, որին նախ՝ ինքը գոհ գնաց, սպա գահընկեց և խեղդամահ արվեց սուլթան Իբրահիմը: Սկսվում է եմիչերիների իշխանության շրջանը, սակայն ինչպես տեղեկանում ենք «Պատմութիւն համառօտ»-ից, նրանք ևս անկարող են լինում կարգավորել երկրի տնտեսական դրությունը:

Քրոնուրճյանի սույն աշխատությունը նրա պատմական երկերի և ընդհանրապես հայկական աղբյուրների շարքում ունի առանձնահատուկ տեղ: Ի տարբերություն հայկական մյուս աղբյուրների, որոնք, լինելով գերազանցապես հայոց պատմությունների, թուրքերին ու Թուրքիայի պատմությանը անդրադառնում են առիթներով, այն, հայ

²¹ Երեմիա Զեռմիւրճեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

²² Նույն տեղում, էջ 50:

²³ Նույն տեղում, էջ 51:

հեղինակի կողմից գրված մի գործ է, որն անբողջությամբ նվիրված է Օսմանյան կայսրության պատմությանը: Ջյոմուրճյանի աշխատության աղբյուրագիտական արժեքը պայմանավորված է նաև նրանով, որ օգտագործվել է մեծ թվով թուրքական աղբյուրներ, որոնց ուղղությամբ կատարած որոնումները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ, իրոք, պատմագիրն իր ձեռքի տակ ունեցել է զգալի թվով թուրքական աղբյուրներ, որոնցից օգտվել է՝ թարգմանելով ու համառոտագրելով:

Իհարկե, ճշգրիտ փաստերի և իրադարձությունների կողքին Ջյոմուրճյանի մոտ կան նաև անհամապատասխանություններ և անճշտություններ: Օրինակ՝ Բրուսայի հարձակման իրադարձություններում հիշատակված Օրխանի զինակից Թուրդուբեկը «Պատմութիւն համառօտ...»-ի մեջ հիշատակվում է Թուրտելփին ձևով, որն աղբյուրների մեծ մասում հանդիպող Թուրդուբ Ալի ձևի տարբերակն է: Այսպիսի տարբերություններ հանդես են գալիս նաև այլ կետերում:²⁴

Պատմական իրադարձությունները Ջյոմուրճյանը ներկայացնում է որպես փաստեր, փաստերի շարան՝ առանց մեկնաբանությունների: Այս ոճը, որ հասում է ընդհանրապես ժամանակագրություններին, դրսևորում է պատմական իրողությունների ճշմարտացի վերարտադրության խնդրում Ջյոմուրճյանի անմիջականությունը և անկողմնակալությունը: Շատ հարցեր պատմագիրը մեկնաբանում է նախախնամության տեսանկյունից, որը բնականաբար հեռու է իրականությունից:

Ջյոմուրճյանի պատմագիտական ժառանգությունը վստահելի ու կարևոր սկզբնաղբյուր է XVII դարի Թուրքիայի, Արևելյան Եվրոպայի երկրների և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ЕРЕМИИ КЕОМУРЧЯНУ (XVII в.)

___ Резюме ___

___ А. Гаспарян ___

Еремия Кеомурчян — один из выдающихся летописцев 17 в. Его исторические работы заключают в себе богатый источник для освещения основных вопросов социально-экономической и политической жизни Османской империи.

Летописец по особенному представил национальные и религиозные вопросы и попытался выяснить последствия экономической и общественной жизни завоеванных народов и, особенно, армян. Этот источник, насыщенный фактами и важными событиями, и в наши дни не потерял свое значение и продолжает оставаться в центре внимания армянских историков.

²⁴ Երեմիա Ջոմուրճյան, նշվ. աշխ., էջ 53: